



Максим Кирчанів

**ДІАПАЗОН МОЖЛИВОСТЕЙ
МІКРОІСТОРІЇ В УКРАЇНІ: ІНШИЙ
У БАЧЕННІ "ЛЮДЕЙ ДРУГОГО ПЛАНУ"**

Констатації факту кризи гуманітарного знання і історичних досліджень в транзитних суспільствах Центральної і Східної Європи стали «загальним місцем» значної частини досліджень, присвячених розвитку сучасної науки. Розпад Радянського Союзу, ліквідація ідеологічної монополії, перехід до принципів наукового плюралізму привели до відмови від старих і ідеологічно вивірених схем вивчення й репрезентації минулого. Могутнім чинником розвитку гуманітарних студій стала атмосфера відвертості, яка створила можливості вільного і безперешкодного ознайомлення східноєвропейських інтелектуалів з класичними і сучасними текстами, які формують канони західної моделі гуманітарного знання. Спробою подолання методологічної кризи стало упровадження в гуманітарні дослідження України і Росії західних дослідницьких практик, пов'язаних з «школою "Анналів"», інтелектуальною історією, історією ідей, історією повсякденності, історичною антропологією, мікроісторією, розвитком міждисциплінарного синтезу¹. Впродовж 1990 – 2000-х років українською і російською мовами були видані класичні дослідження, пов'язані з цими школами в західному гуманітарному знанні. З другого боку, українськими та російськими інтелектуалами робляться спроби екстраполяції цих методів на пострадянський історіографічний ґрунт. На жаль, число перекладів перевищує число оригінальних досліджень, написаних, наприклад, в рамках «школи "Анналів"» або мікроісторії. Безпосереднє застосування західного методологічного інструментарію при вивченні східноєвропейської історії обтяжене об'єктивними труднощами, пов'язаними як з консерватизмом науково-дослідних спільнот (зацікавлених в збереженні монопольних прав старої нормативної історіографії), так і зі значною специфікою корпусу історичних джерел, які доступні дослідникам української й російської історії. А проте застосування методів історичної антропології, мікроісторії, локальної історії є вельми перспективним як для розвитку гуманітарного знання, так і для подолання кризових тенденцій в історичних науках України і Росії.

¹ У теоретичному плані про міждисциплінарний потенціал згаданих напрямів гуманітарного знання див.: *Репина Л.П.* Опыт междисциплинарного взаимодействия и задачи интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2005. – Вып. 15. – С. 3 – 14.

Ця стаття позиціонується автором як спроба застосування західного дослідницького і методологічного інструментарію (переважно мікроісторії і інтелектуальної історії², які почали динамічно розвиватися в Україні в 2000-і роки) у вивченні українських текстів «власного»/«особистісного» походження XVII – XVIII століть. У центрі авторської уваги – чотири групи текстів, які не тільки дозволяють виділити індивіда з маси, але і відображають різні зрізи регіональної, культурної і інтелектуальної історії України. Прагнучи використовувати методи мікроісторії і історії ментальностей, автор аналізує, зокрема, записки львівського крамаря П.Кунащака, які відображають події другої половини XVII ст.; «Літописець» Дворецьких (перша половина 70-х років XVII ст.); «Щоденник» Я.Марковича, присвячений подіям першої половини XVIII ст., спогади священника І.Турчиновського (перша половина XVIII ст.), подорожні записки В.Григоровича-Барського (друга чверть XVIII ст.) і тексти українського письменника останньої чверті XVIII ст. І.Некрашевича. Значна частина названих текстів вже перебувала і у сфері уваги українських дослідників³, але вивчалася в контексті традиційної, нормативної версії української історії як історії переважно подієвої і політичної.

Заслуга виділення індивідуального з переважно соціально-економічної історії, яка домінувала в СРСР, належить А.Я.Гуревичу⁴. Окремі українські інтелектуали також намагалися застосувати до аналізу подібних текстів методи західної історіографії, але відповідна спроба національно орієнтованого історика Я. Ісаєвича, зроблена ним ще в 1976 році, не дістала продовження, що було пов'язане із специфікою наукового знання в радянському суспільстві. Автор робить спробу проаналізувати окремі фрагменти цих текстів як прояви культури «мовчазної більшості», «людей другого плану»⁵, життя і діяльність яких рідко відображається у «великих» історичних джерелах.

² Смолій В. Інтелектуальна історія: спроба конвенції // Ейдос. – 2005. – Вип. 1. – С. 3 – 16; Андреев В. Интегральный напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія // Ейдос. – 2005. – Вип. 1. – С. 17 – 23; Верменич Я. Історія ідей та криза історизму // Ейдос. – 2005. – Вип. 1. – С. 24 – 27; Запшкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) // Ейдос. – 2005. – Вип. 1. – С. 28 – 35; Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» // Ейдос. – 2005. – Вип. 1. – С. 36 – 45; Колесников К. Історіографічний постмодернізм: нова інтелектуальна історія // Ейдос. – 2005. – Вип. 1. – С. 46 – 60.

³ Див.: Ісаєвич Я.Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI – XVII веках // Федоровские чтения. 1976. – М., 1978.

⁴ Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1984; Гуревич А.Я. Индивид и социум на средневековом Западе. – М., 2005. Про роль А.Я. Гуревича в трансформації історичного знання на пострадянському просторі див.: Зарецкий Ю.П. История средневекового индивида в исторической антропологии А.Я. Гуревича // Сogito 2006. Альманах истории идей. – РнД., 2006. – С. 405 – 423.

⁵ Про термін «людина іншого плану» / «людина другого плану» див. докладніше: Мининков Н.А. Человек второго плана как исследовательская проблема // Человек второго плана в истории. – РнД., 2004. – Вип. 1. – С. 4 – 13.

Джерела, про які йде мова, характеризуються значною специфікою. Вони відображають колективні уявлення людини другого плану про світ і про своє місце в ньому. Російські дослідники, у працях яких "людині другого плану" відводиться помітне місце, наголошують на тому, що не можна зводити історію виключно до «діяльності видатних людей минулого, історичних персоналій першого ряду» і що «людина другого плану» у фокусі сучасного соціогуманітарного пізнання зайняла стратегічно важливий «плацдарм» між мовчазною і безіменною більшістю, «типовою людиною» і «творцями історії»⁶. Визначена у такому руслі "проміжність", фронтирний статус зазначених джерел в системі гуманітарного знання істотно ускладнює виділення як об'єкта, так і предмета міждисциплінарних студій, що претендують на використання новітнього методологічного інструментарію мікроісторії, історії ментальностей, історії повсякденності, історичної антропології, інтелектуальної історії, регіональної історії.

Автор вважає, що ці, доволі різнопланові, тексти можна аналізувати в рамках однієї статті тому, що 1) вони мають регіональний вимір, відображаючи локальні дискурси української історії XVII – XVIII століть, 2) аналіз цих текстів дозволяє використовувати оптику мікроісторії у дослідженні українського минулого; 3) автори цих текстів не належали до політичної еліти українського суспільства, що дозволяє аналізувати їх як тексти, створені «людьми другого плану» – своєрідними маргіналами, представниками мовчазної більшості, 4) аналізовані тексти відображають біографії і історичну поведінку тих людей, які рідко потрапляли на сторінки історичних джерел – тому вивчення подібних текстів може сприяти застосуванню методів історичної антропології і мікроісторії не як до історії міста й периферії⁷, а як до зафіксованих в джерелах казусів поза великим історичним контекстом національної історії; 5) ці тексти органічно вписуються у контекст розвитку інтелектуальної історії України.

⁶ Мининков Н.А., Корневский А.В., Иванеско А.Е. Человек второго плана в контексте современной историографии // Человек второго плана в истории. – РнД., 2005. – Вып. 2. – С. 6.

⁷ Автор статті категорично не згоден з думкою польського історика Т. Мареш про те, що мікроісторія є «історією маленьких територіально-населених одиниць» (див.: Мареш Т. «Микроистория»: возрождение на польской почве // Регіональна історія України. – 2008. – Вип. 2. – С. 67 – 78). Автор вважає, що мікроісторію треба відділяти від регіональної і локальної історії, а також від краєзнавства – маргінальної форми любительського і дилетантського «знання» про минуле. Серед російських дослідників існує і альтернативна думка. Марина Румянцева вказує на можливість співвідношення краєзнавства з новою локальною історією. Сергій Маловічко констатує значну різницю між традиційним краєзнавством і регіональною історією. Див.: Маловічко С., Румянцева М. Региональная и локальная история. Компаративный анализ // Регіональна історія України. – 2011. – Вип. 5. – С. 49 – 60.

Аналізовані тексти відображають різні сторони життя українців XVII – XVIII ст., але їх об'єднує те, що автори уміли писати і читати, належачи до освіченої меншини своєї епохи. Канали отримання освіти в українських землях XVII – XVIII ст. були різні, але шлях до грамоти лежав через школи, які існували при православних церквах. Саме такий шлях пройшов і І. Турчиновський – православний священник, що народився 1695 р. у Полтаві. Впродовж дитинства і юності І. Турчиновський був фігурою маргінальною: декілька років він фактично займався бродяжництвом, живучи при монастирях і церквах⁸. Така своєрідна соціалізація періодично уривалася поверненням до батьків, заняттям сільським господарством і переходами з міста до міста.

У родинній хроніці П. Кунацака зафіксований соціальний статус городянина, з притаманними йому фінансовими можливостями і територіальною мобільністю. Текст щоденника цього львівського торговця XVII ст. ми можемо віднести до особливого типу джерел, які у західній історіографії нерідко визначаються як *egodocuments*⁹. Породжені представниками безмовної більшості, вони реєструють цікаві подробиці тогочасного повсякденного життя, не претендуючи на широкі узагальнення. П. Кунацак, наприклад, описує особливості наймання житла в Львові в 1660-і рр.: «року 1663, на святого Михайла, я найняв помешкання у пані Теодозії, кімнату з сінями і з стришком над тим мешканням, на рік за золотих сорок, які віддав відразу, як впровадився до того помешкання»¹⁰.

Тексти українців «другого плану» різноманітні: вони не тільки дають уявлення про те, що німецький історик Ф. Ульріх визначив як «малі соціальні світи»¹¹, але і відображають різні особливості ідентичності XVII сторіччя на прикладі текстів *декількох* українців¹². У тексті П. Кунацака, приміром, фігурують «руські» образи, які відігравали особливу роль в самовизначенні, в соціальній, культурній і релігійній артикуляції українців в XVII столітті. Найімовірніше, ці

⁸ Турчиновський І. Автобіографія списався мною многогрешним Ілією Турчиновським, священником і намісником Березанським, житіє і страданіє своє в пам'ять дітям своїм, і внукам, і всьому потомству. – (http://izbornyk.org.ua/old18/old18_35.htm). Див. також: Автобіографія южнорусского священника первой половины XVIII ст. // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – С. 321 – 332.

⁹ Про специфіку *egodocuments* як типу історичних джерел див.: Зарецький Ю.П. Свідетельства о себе «маленьких» людей: новые исследования голландских историков // Человек второго плана в истории. – РнД., 2007. – Вып. 4. – С. 7.

¹⁰ Кунацак П. Родинна хроніка XVII ст. // Жовтень. – 1987. – №4. – С. 91. – (<http://litopys.org.ua/rizne/zhovt01.htm>)

¹¹ Ullrich V. Entdeckungsreise in den historischen Alltag. Versuch einer Annäherung an die «neue Geschichtsbewegung» // Geschichte in Gesellschaft und Unterricht. – 1985. – Bd. 36. – S. 403 – 414.

¹² Автор аналізує тексти декількох авторів, що відрізняє цю статтю від досліджень в мікроісторії, сфокусованих на вивченні одного казусу.

«руські» образи («перед новим роком руським», «перед м'ясопусною неділею руською», «у понеділок, на св. Михайла руського»¹³) були формою прояву релігійної і соціальної, а не національної ідентичності. «Руські» образи в українській культурі мовчазної більшості XVII–XVIII ст. були нерозривно пов'язані з традиційним радикалізмом і послідовністю селянської культури, зануреної в християнську матрицю. Українці позиціонувалися як «руські», будучи православними.

Мова в подібній самоідентифікації, ймовірно, була другорядним чинником: Петро Кунащак вів свій щоденник польською мовою, хоча в тексті зустрічається чимало українізмів («oliy», «postawnyk», «newistka», «sogoczynu» тощо). Наявність подібних українських елементів в тексті, написаному польською мовою, свідчить, що мовою щоденного спілкування для значної частини православних львівських мешканців залишалася українська, а саме місто відрізнялося значною регіональною специфічністю з виразною міксацією української і польської ідентичностей, які динамічно змінювалися.

У такій ситуації категорія «руськості» в ідентичності українців Речі Посполитої найбільшою мірою співвідносилася з принципами приналежності до православної церкви і тієї групи населення, яка визначалася як «руські», будучи насправді православними українцями. З другого боку, концепт «руськості» не дістав подальшого розвитку, і впродовж XVII–XVIII ст. самоназва «українці» поступово витіснила термін «руські», який завдяки зусиллям московських книжників закріпився за мешканцями Московії. «Руські» наративи в тексті П.Кунащака, ймовірно, можна інтерпретувати як рецидив і анахронізм, пов'язаний з переважно релігійними концептами ідентичності, успадкованими від Середньовіччя, коли «руськість» не мала строго вивірених етнічних підстав, які співвідносилися б з конкретними державними кордонами, а асоціювалася з міфологізованими образами колись спільного минулого, пов'язаного з примарною релігійною і політичною єдністю «руських» земель.

Українське суспільство середини XVII століття, навіть на рівні міста, продовжувало в значній мірі залишатися традиційним, про що, наприклад, свідчить складений П.Кунащакком «реєстр продажу книг», основу якого складали тексти переважно релігійного змісту. Той факт, що Кунащак торгував книгами, свідчить як мінімум про те, що книга мала для нього ціннісний вимір. Коментуючи особливості культурного статусу представників торгової середньовічної корпорації, французький історик А.Пірен підкреслював, що «будь-яка комерція вимагає від всякого, хто нею займається, наявність освіти... комерцію неможливо уявити без таких практик як листування і рахунок»¹⁴. Тому окрім чисто

¹³ Кунащак П. Родинна хроніка XVII ст. – С. 91, 93.

¹⁴ Пірен А. Образование в купеческой среде в Средние Века // Анналы экономической и социальной истории. Избранное. – М., 2007. – С. 441.

комерційної інформації професійного купця в щоденних записах Кунащака існує і культурний контекст. Книга була важливим чинником як приналежності до тієї або іншої культурної групи, так і соціальних змін, пов'язаних з розповсюдженням знання в уніфікованій, серійній формі. Ймовірно, в XVII ст. читання стає важливим чинником культурного і соціального існування української периферії. Поступове розповсюдження писемності привело до перегляду соціальних і культурних ієрархій середньовічного суспільства. Зростання числа грамотних городян поставило під сумнів культурну і інтелектуальну монополію представників домінуючих політичних класів, що дало змогу представникам "мовчазної більшості" не тільки споживати (читати), але і створювати культурний продукт.

Більшість книг у «бібліотеці» львівського торговця складала релігійні видання – «Молитовник довгий золотий», «Шестоднев», «Псалтир», «Полуустав», «Часовник», «Молитовник золотий», «Трифологон», «Номоканон», «Бесіди св. Макарія», «Октоїх»¹⁵. Непросто судити про реакцію споживача на ці книги, але напрошується висновок, з одного боку, про вузькість читацьких інтересів, зосереджених винятково на релігійній літературі, а, з другого, про недорозвиненість світського сегменту книжкового ринку в Україні XVII ст.

Крім щоденника Кунащака, зберігся текст його заповіту, в якому також згадуються деякі з його книг – теж переважно релігійного змісту. З відносно «світських» текстів в щоденнику фігурує тільки «Азбука». Утім її текст також був складений навколо переважно релігійних образів і мотивів, які формували ідентичність і світогляд східних європейців аналізованого періоду.

Пізніше читацькі переваги грамотних українців змінюються, стають ширшими, їх починає цікавити світська література. Наприклад, в щоденнику Я.Марковича фігурує «книжка писання лътописная о козаках»¹⁶. Якщо П.Кунащак вважав за краще в своєму щоденнику тільки описувати свої комерційні операції, нарікав на проблеми з синами, констатував витрати на дочок, то в тексті Я.Марковича ми знаходимо вже переказ деяких з прочитаних ним книг. Запропонований Марковичем короткий опис історії українських козаків містить міркування про походження назви "козак" і про початкові дати історії козацтва і згадки про Гедиміна, великого князя литовського та польських королів Казиміра IV та Сигізмунда I¹⁷.

Подібна зміна інтересів виявилася надзвичайно важливою, відбивши ідентичнісні трансформації українців, пов'язані з виникнен-

¹⁵ Кунащак П. Родинна хроніка XVII ст. – С. 91.

¹⁶ Щоденник Якова Марковича. – (<http://litopys.org.ua/biletso/bilo23.htm>). Див. також: Дневные записи Якова Марковича. Издание Александра Марковича. – М., 1859.

¹⁷ Щоденник Якова Марковича. – (<http://litopys.org.ua/biletso/bilo23.htm>)

ням інтересу до власного минулого і початку формування міфу про особливу роль козацтва в історії України. Саме в світогляді освічених українців «другого плану» у XVIII ст. виникає й ідея автохтонності козаків на українській території з констатацією історичної доблесті козачого воїнства, що стало важливим етапом в становленні ранньо-модерної української ідентичності.

Систему координат середнього українського обивателя XVII ст. визначали, однак, переважно тексти релігійного змісту, формуючи цінності, зв'язані з розділенням зовнішнього, соціального світу на «своє» і «чуже» / «інше». Вони пов'язували його з світом переважно аграрної середньовічної Європи, заснованої на паралельному і ізольованому існуванні різних культур – культур мовчазної більшості і культури політичних, домінуючих класів.

Водночас можна констатувати, що Україна, належачи до європейського культурного простору, впродовж XVII – XVIII ст. зберігала домінування релігійної моделі світу. У подібній ситуації для формування «ранньої модерної української» нації не існувало сприятливих умов; на сторінках історичних джерел діють не політичні націоналісти, а носії традиційних ідентичностей, заснованих на релігійній картині світу, з чіткою ієрархією цінностей, розділенням зовнішнього світу на своє й чуже, правильне і маргінальне.

Серед маргінальних образів в щоденнику львівського торговця – жіночі постаті. П. Кунащак детально описує свої витрати, пов'язані з доньками. В тексті фігурують і маргінальні жіночі образи, що відноситься, наприклад, до згвалтованої дівчини, якій Кунащак був вимушений допомогати: "Дівчина до мене без сорочки прийшла. Попідбивали їй очі. Коли вночі її вигнали, собаки їй ноги покусали, голова її спаршивіла. Тоді видав цирульникові за лікування ноги і жінці, що почала лікувати голову, один золотий і 16 гр. Коли батько піднімав справу в замку про згвалтування тієї дівчини, тоді дав йому дівчиних 6 золотих"¹⁸.

Подібні жінки в світі західноукраїнського міста початку 1670-х років опинялися поза межами допустимих соціальних координат. Ставлення до жінки як до "джерела гріха", соціально і релігійно неповноцінної або безпорадної істоти домінувало і впродовж XVIII ст. Наприклад, в одному з текстів Івана Некрашевича викривальні слова («Шутки кощунніє ль ти в весіллях творила, іль і більше чим, скажи, і как ти грішила?»¹⁹) вкладені у вуста священника-чоловіка, подані у контексті "зневажання бога". Це відображає як гендерну ієрархію, так і систему соціальних ролей, заснованих на домінуванні/звинуваченні/моралізаторстві з боку чоловіка і вимушеному самоприниженні/виправданні жінки.

¹⁸ Кунащак П. Родинна хроніка XVII ст. – С. 94.

¹⁹ Некрашевич І. Ісповідь 1789 года февраля дня // Руководство для сельских пастырей. – 1877. – № 11. – (http://litopys.org.ua/old18/old18_25.htm)

Окрім жіночих образів в щоденних записах Кунащак ми знаходимо образи і інших маргіналів, основою для відторгнення і маргіналізації яких була їх приналежність до принципово інших (не католицьких і не православних) релігійних груп населення.

Універсальними «Іншими» / «Чужими» для українця були євреї²⁰. Євреї («жиди») фігурують і в тексті родинної хроніки Кунащак. Євреї предстають не тільки як «Інші» з релігійної точки зору. Єврейські образи в тексті Кунащак інтегровані в систему економічних відносин Заходу України 1660-х років. Йдеться, зокрема, про викуп ним у єврея-лихваря боргових зобов'язань, одягу, земельних ділянок.

З тексту хроніки очевидно, що у світогляді східноєвропейського городянина євреї постає як небезпечний і неприйнятний для українця економічний партнер, а вилучення в нього грошових коштів (хай і в законній формі) сприймається як богоугодна справа. Виплата боргу християнину християнином в психології мешканця східноєвропейського міста середини 1660-х років сприймалася як нормальна практика, підкріплена обіцянкою направити частину отриманих грошей на потреби церкви. Описану Кунащак фактично економічну операцію ми можемо інтерпретувати двояко – як економічну дію і як культурний акт. Британський історик П. Бьорк підкреслює, що в новітній історіографічній ситуації «розширення меж культури веде до того, що економічні явища часто пояснюють в категоріях культури»²¹. Дії львівського торговця 1664 р. в рамках подібного сприйняття – символічний культурний акт санкціонованого відбирання християнського «капіталу» у природного Іншого.

Відторгнення єврея як Іншого простежується і на рівні аграрної периферії: українські селяни XVII ст., сприймали євреїв як релігійних інших – «нехристів», єдиновірці якого «бога на кресть распяли»²². Процес формування концептів чужості / інакшості, заснованих не на релігійних, а на політичних характеристиках Інших почнеться у другій половині XVII ст. – у текстах українців «другого плану» як Інші уже фігурують і католики²³. І. Турчиновський, наприклад, описав в своїх спогадах нічний напад на монастир «римлян»-католиків, які, «начали бити всіх півчих і тих студентів, а мене з чулана витягши,

²⁰ Про антиєврейські настрої в Україні XVII – XVIII ст. див.: *Копраль М.* Антиєврейські заворушення та погроми у Львові XVII – XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 89 – 100.

²¹ *Берк П.* Историческая антропология и новая культурная история // Новое литературное обозрение. – 2005. – № 75. – (<http://magazines.russ.ru/nlo/2005/75/ne5-pr.html>)

²² Інтермедіум жид с русином // Українські інтермедії XVII – XVIII ст. – Київ, 1960. – (<http://izbornyk.org.ua/ukrinter/int13.htm>)

²³ Про основні проблеми релігійної історії України XVII – XVIII ст. див.: *Довбищенко М.* Реалії та міфи релігійного протистояння на Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 57 – 82.

безмилосердне били... і несли мене у Дніпр-ріку утопить»²⁴. Навряд чи тут «римляни» можуть бути однозначно ідентифіковані як поляки, хоча, ймовірно, І. Турчиновський писав саме про польських католиків. Очевидний лише намір Турчиновського позиціонувати себе як жертву. Саме в цій жертовній нарації прихований значний потенціал міждисциплінарного підходу до історії українців "другого плану", поведінку яких і залишені ними тексти можна аналізувати в контексті «перформативного повороту»²⁵.

«Жиди» сприймалися як одні з численних Інших, фігуруючи в контексті «римлян, і самих єзовитов, і доменікан»²⁶. В рамках подібного сприйняття Інших «жид» виступає як універсальний демонізований в суспільній свідомості Чужий, який використовується католиками для нищення православних. В «Літопису Дворецьких» також фігурують численні образи інших, які пов'язані не з побутовими подробицями життя українців «другого ряду», а з військово-політичними перипетіями історії Східної Європи. Орієнтир на методи мікроісторії й історичної антропології руйнує етноцентричні канони написання великих версій національної історії. Коментуючи цю особливість мікроісторичного аналізу, Е. Гренді підкреслює, що «мікроісторичні дослідження по політичній історії повністю протиставлялися етноцентричному баченню розвитку держави, як її розуміє історія-синтез»²⁷. Тому в будь-якій спробі написання мікроісторичного дослідження на матеріалах української історії ми неминуче будемо вимушені досліджувати мікроісторії декількох культур і пов'язаних з ними етнічних груп.

Іншими в текстах українців другого плану виявляються й поляки, які були відомі авторам колективного тексту «Літописця» як «ляхи», а також татари. У XVII ст. статус головних Інших поступово закріплюється за турками, які фігурували в літературних текстах як «бесурманские сылы»²⁸, що бажали «отчизну нашу милую до конца спустошити, церкви божії сплюгавити, в мечеті альбо стайні обернути»²⁹.

²⁴ Турчиновський І. Автобіографія... – (http://izbornyk.org.ua/old18/old18_35.htm)

²⁵ «Перформативний поворот» є важливим етапом в розвитку сучасного гуманітарного знання. Результати цього явища в українській історіографії поки не вивчені. Див.: Доманска Е. Перформативний поворот в современном гуманитарном знании // Способы постижения прошлого: методология и теория исторической науки. – М., 2011. – С. 226 – 235.

²⁶ Турчиновський І. Автобіографія... – (http://izbornyk.org.ua/old18/old18_35.htm)

²⁷ Гренди Э. Еще раз о микроистории // Казус 1996. Индивидуальное и уникальное в истории / ред. Ю.Л. Бессмертный, М.А. Бойцов. – М., 1997. – С. 295.

²⁸ Антонович В. Прилуцкій полковой асаулъ Михайло Мовчанъ и его Записная книга // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – №1. – С. 57 – 84.

²⁹ Радивилівський А. Слово часу війни, побуждающее воинов християнських до поткання ся з турками і татарами. – (http://izbornyk.org.ua/old17/old17_06.htm).

У свідомості українців другого плану, як і політичних класів України XVII ст., образ турка в значній мірі був міфологізований – як уособлення "нечистоти, злобистости, мордерства і прочіих гріхів"³⁰. За умов розділення інших на «поляків», «турок» і «татар» відбувається поступова трансформація української ідентичності: починає формуватися уявна політична географія простору, населеного різною мірою ворожими і чужими народами з сусідніх держав, а не конкретними євреями, демонізація яких ґрунтувалася на переважно релігійних мотивах. У XVII ст. тексти, які виходили з-під пера представників "мовчазної більшості", в значній мірі розвивали і культивували традиційний характер ідентичності. Ця традиційність, наприклад, виявляється в анонімних текстах, які належать до літописного жанру.

Період XVII – XVIII ст. виявився часом поступового відмирання літопису як форми існування середньовічної української літератури: на зміну переважно анонімній літописній літературі приходять авторські твори, написані в різних жанрах. Утім, агонія літописної форми існування літератури нерідко носила регіональний характер: літописний жанр виявився стійким і несприйнятливим до зовнішніх викликів на територіях українських внутрішніх периферій. Серед таких текстів особливе місце займає «Густинський літопис», складений в 1620-ті рр. З.Копистенським і переписаний в 1670-і рр. М.Лосицьким. Уявлення про світ цих двох представників мовчазної більшості виявилися не тільки традиційними, але й надзвичайно стійкими. Світ в уяві українця другого плану XVII ст., що доторкнувся до культури домінуючих класів (уміння писати і читати), існував у переважно релігійній системі координат.

З другого боку, саме в цей час ідентичність українців поступово починає ускладнюватися. Навіть регіональні тексти відображали тенденції, пов'язані з формуванням перших і дуже слабких передумов для появи нової спільноти, яка в сучасній історичній традиції відома як «ранньомодерна українська нація». В уяві пересічного українця її поява зв'язувалася з біблійною історією – з діяльністю Ріфата – одного з синів Іяфета, який був відомий в XVII столітті як прародитель більшості європейських народів. З поміж них у тексті «Густинського літопису» фігурують не тільки звичні для української літератури «ляхи», але і «слов'яни» і «москва», яка чітко відділялася від інших народів. Наявність подібних «спогадів» суспільства щодо свого минулого в текстах українців другого плану підтверджує правильність припущення Л. Репіної про те, що «соціально сконструйовані міфи, уявлення про минуле... виконують важливу роль в... формуванні колективної ідентичності»³¹.

³⁰ Там само.

³¹ Репіна Л.П. Память о прошлом и история // Диалоги со временем. Память о прошлом в контексте истории. – М., 2008. – С. 10.

Більшість цих передумов і ідейних витоків лежала у сфері обґрунтування самозвеличання, що відображене в тексті «Густинського літопису»: «допоки од Батия, татарського царя, що землю нашу руську спустошив, а народ наш умалив і смирив, до того ж ще і од ляхів, і литви, і москви, та й од міжусобних воєн зіло озлоблені й умалені ми стали [курсив мій – М.К.]; а там і князі у нас перевелися; тоді тільки наш народ трохи заспокоївся»³². З другого боку, ці нові тенденції виявлялися, наприклад, у спробах авторів внутрішньої периферії дати в своїх текстах широкий нарис історії слов'ян від біблійних часів до сучасності. Автори «Густинського літопису» прагнули показати спадкоємність між «руською» землею і козацтвом, чітко протиставляючи жителів України як Польщі, так і Москві.

У XVIII ст. уявна географія в сприйнятті українців стає складнішою, про що свідчать записки ще одного українця «другого плану» В. Григоровича-Барського, який з 1723 по 1747 рік подорожував по Європі, країнах Сходу і Африки. В. Григорович-Барський належав до дрібного дворянства і в його сприйнятті зовнішній (по відношенню до України) простір достатньо чітко ділився на руські, польські, угорські, австрійські землі. Перші сприймалися ним як найкращі («над землю бо руськую в сем світі ність лучшой к благоплідю плодов, зем і стран веселійших і краснійших ність, земля воістину благословенная, земля млеком і медом кипящая»³³), що указує на поступове ускладнення ідентичності і формування своєрідного протонаціоналізму, характерного для носіїв «високої» культури. Уявна географічна ієрархія в тексті його подорожніх записок чітко структурована навколо політичних меж та кордонів другої чверті XVIII сторіччя. Водночас для тексту В. Григоровича-Барського характерне регіонально вивірене і релігійно витримане сприйняття понять «руський» і «руське». «Руська» для автора заміток – перш за все, віра. У цьому контексті між записками В. Григоровича-Барського і щоденником П. Кунацака немало спільних особливостей у визначенні меж «руськості», хоча другий текст відстоїть від першого більш ніж на півстоліття. Таким чином, релігійні підстави «руської» версії української ідентичності залишалися достатньо статичними, щоб визначати розвиток уявної географії не тільки у середині XVII ст., але і в другій чверті XVIII століття.

Українській суспільній думці XVII – XVIII ст. притаманні, отже, багаторівневість і багатоплановість, яка знаходить свій прояв не тільки у магістральних тенденціях соціально-економічного розвитку

³² Густинський літопис / пер. В. І. Кречотня. – (http://izbornyk.org.ua/old17/old17_08.htm). Див. також: Летопись Густынского монастыря // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. – 1848. – №8. – 76 с.; Летопись Густынского монастыря // ПСРЛ. – СПб., 2003. – Т. 40. – С. 153 – 169.

³³ Григорович-Барский В. Странствования. – (http://izbornyk.org.ua/old18/old18_34.htm).

(відображених у «великих» синтетичних версіях української історії, з притаманною їм позитивістською методологією і домінуванням принципів національної парадигми), але й на маргінальних регіональних рівнях. Ці локальні рівні української історії відображають різні тенденції культурної і інтелектуальної еволюції українського суспільства XVII – XVIII ст. Український соціум аналізованого періоду переживав трансформації, пов'язані з кризою традиційної моделі політичної культури і формуванням нової, ранньомодерної ідентичності. Ця нова ідентичність поступово інтегрувала локальні рівні української старої політичної ідентичності, включаючи нові тенденції, породжені поступовими трансформаціями на локальному рівні периферійного українського міста, яке існувало в оточенні неукраїнських, польських і російських, культурних трендів.

Тексти, аналізовані в цій статті, відображають те, як змінювалася ідентичність «простого» східного європейця, неінтегрованого до домінуючого політичного класу. Ці трансформації стали не просто соціальними змінами, пов'язаними з кризою традиційних для феодального суспільства станів. Зміни носили ідентичнісний характер, відображаючи формування на основі старих соціальних груп нової широкої спільності, актуалізованої політичними змінами XVII – XVIII ст. Цю спільність більшість українських дослідників схильна визначати як «ранньомодерну» українську націю. Винятком серед аналізованих текстів, ймовірно, треба визнати «Літописець» Дворецьких, серед авторів якого були Василь Дворецкий (відносно відомий політичний діяч другої половини XVII ст.) і його син – Іван, який впродовж деякого часу займав посаду київського полкового судді. Але не треба перебільшувати факт приналежності Василя і Івана Дворецьких до домінуючих політичних класів.

У порівнянні з іншими діячами козацької старшини фігури Дворецьких – це більшою мірою фігури другого історичного плану. З другого боку, аналізований текст носить колективний характер: В.Дворецкий був тільки одним з співавторів, за спиною якого стояли представники мовчазної історичної більшості, імена представників якої сучасним історикам невідомі. В рамках такого сприйняття минулого тексти, про які йдеться в цій статті, є перспективним джерелом для вивчення української історії в рамках історичної антропології і мікроісторії, відображаючи особливості щоденного життя українського міста, які практично не потрапляли на сторінки текстів, авторами яких були представники вищих політичних класів. І хоч брак джерел такого плану істотно ускладнює перенесення західних методологій в українську історіографію, застосування мікроісторичних практик і методів історичної антропології може стати важливим чинником розвитку і трансформації гуманітарного знання в сучасній Україні.